

Sławomir Cudak

Zagrożenia rozwoju dzieci z rodzin dysfunkcyjnych

Pedagogika Rodziny 3/4, 37-44

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Sławomir Cudak

Spółeczna Akademia Nauk

Zagrożenia rozwoju dzieci z rodzin dysfunkcyjnych

Threats development of children from dysfunctional families

Wprowadzenie

Rodzina jest pierwszym, naturalnym i najważniejszym środowiskiem dla dziecka. Od jego urodzenia poprzez kolejne okresy rozwojowe zaspokaja ona potrzeby psychiczne, społeczne, biologiczne i materialne. Rodzice pełnią wobec dziecka różnorodne funkcje, ponoszą odpowiedzialność za jego losy rozwojowe i edukacyjne. Sprawiają także opiekę i wychowanie, kształtując wytyczone przez siebie cele. Należy przyjąć tezę, że rodzina w okresie życia dziecka stanowi istotną wspólnotę, w której nabywa ono cechy charakteru, zachowania, normy społeczne, kształtuje system wartości.

Wychowanie w rodzinie realizowane jest w codziennych interakcjach między członkami tej wspólnoty, przede wszystkim między rodzicami i dzieckiem. Różnorodne sytuacje życia rodzinnego pobudzają bądź hamują rozwój aktywności fizycznej i umysłowej. Środowisko rodzinne, a w nim szczególnie rodzice, w drodze niezamierzonych i często nieświadomych, a także celowych i planowych działań socjalizacyjnych, wychowawczych i edukacyjnych oddziałują na rozwój dziecka. Wśród istotnych czynników rodzinnych mających pozytywny, pobudzający bądź hamujący wpływ na rozwój człowieka, należy wymienić: wzajemne stosunki emocjonalne między rodzicami i dzieckiem, relacje społeczne zachodzące w środowisku rodzinnym, więzi uczuciowe w środowisku domowym, atmosfera życia rodzinnego, postawy rodzicielskie wobec dziecka, autorytet rodzicielski, sposób zaspokajania potrzeb psychospołecznych, przyjmowany system opieki, wychowania i wartości w rodzinie. Optymalizacja rozwoju dziecka ściśle związana jest z wymienionymi uwarunkowaniami funkcjonowania środowiska rodzinnego,

uzależniona jest także od nasilenia bodźców edukacyjno-socjalizacyjnych i kulturowych oraz umiejętności sterowania nimi w sposób korzystny wychowawczo i rozwojowy dla dziecka.

Zadaniem wychowania rodzinnego jest tworzenie w sposób świadomy i celowy takich sytuacji, wydarzeń i okoliczności rodzinnych, które wzbogacać będą funkcje poznawcze, społeczne, emocjonalne i rozwojowe dziecka począwszy od jego urodzenia aż do wieku dojrzałości.

Nie wszystkie jednak rodziny potrafią bądź mają umiejętności organizowania życia rodzinnego tak, by w sposób racjonalny podejmować działania opiekuńcze i rozwojowe w sferze intelektualnej, fizycznej czy socjalizacyjnej. Rodziny współczesne, jak dowodzi S. Kawula [1999], przeżywają różne, nie zawsze korzystne, problemy życia codziennego, gdyż pojawiają się często wielostronne trudności, które rodzice muszą pokonywać. Część funkcjonujących rodzin potrafi sprostać tym trudnym sytuacjom pozarodzinnym i wewnątrzrodzinnym. Także rodziny, które pomyślnie rozwiązują własne problemy i dążą do utrwalenia własnej wspólnoty, są odpowiedzialne za wykonywanie obowiązków rodzinnych i umiejętnie kierują organizacją życia domowego oraz opiekuńczo-wychowawczego dzieci, nazywamy rodzinami funkcjonalnymi. Są jednak także rodziny, które mają trudności wynikające z uwarunkowań pozarodzinnych i wewnątrzrodzinnych i nie potrafią rozwiązywać swoich sytuacji kryzysowych i realizować swoich funkcji rodzicielskich. Nazywamy je rodzinami dysfunkcjonalnymi. Dysfunkcje te mogą być częściowe np. społeczne czy emocjonalne lub ekonomiczne (materialne). Mogą być również dysfunkcje wielostronne (całościowe), które swym zakresem obejmują różne funkcje rodzicielskie. Funkcjonowanie takich rodzin jest na granicy patologii społecznej.

Zarówno jedna grupa rodzin dysfunkcyjnych, jak i druga grupa z ryzykiem patologii społecznej może utrudniać rozwój dzieci w środowisku domowym, zaburzać społeczne i emocjonalne sfery osobowości.

Dysfunkcjonalność społeczna i emocjonalna rodziny czynnikami zaburzającymi rozwój dziecka

W rodzinie dysfunkcyjnej przejawiają się różne negatywne zachowania. Powodują one niekorzystne środowisko opiekuńczo-wychowawcze i socjalizacyjne dla dziecka. Wśród wielostronnych negatywnych przejawów zachowań członków rodziny, a szczególnie rodziców z rodziny dysfunkcyjnej, należy wymienić m.in. zakłócenie stosunków uczuciowych lub nawet zerwanie więzi emocjonalnych w rodzinie, nerwowa i traumatyczna atmosfera domowa, konflikty rodzinne, agresja i przemoc w środowisku rodzinnym, a także niepełność lub brak zaspokojenia potrzeb społecznych i psychicznych w środowisku rodzinnym.

Zaburzenie więzi emocjonalnej w rodzinie dysfunkcyjnej może przybierać różne postaci – począwszy od rozluźnienia więzi uczuciowych między członkami

rodziny, poprzez obojętność emocjonalną między rodzicami czy rodzicami i dzieckiem, aż do zaniku więzi emocjonalnych prowadzący często do negatywnych i wrogich stosunków i relacji społecznych w rodzinie. Ten chłód emocjonalny i wrogość przejawia się często w rodzinach o dużej sile i różnych obszarach dysfunkcjonalności [S. Cudak 2011].

Rodzice w zaburzonym środowisku rodzinnym, choć mogą starać się stwarzać pozory dbałości opiekuńczej i wychowawczej o dziecko, jednocześnie swym negatywnym zachowaniem i stosunkiem emocjonalnym izolują je od siebie, nie zauważając problemów życiowych dziecka, nie wykazują zainteresowania edukacją szkolną i oddziaływaniami wychowawczymi.

Rodziny dysfunkcyjne z pogranicza patologii społecznej przejawiają często negatywne stosunki emocjonalne w postaci odrzucenia dziecka, jawne demonstrowanie wobec niego wrogich uczuć, okazują mu dezaprobatę, krytykę jego działań, stosują zbyt surowe kary a nawet psychiczną czy fizyczną przemoc wobec dziecka.

Negatywnym elementem więzi emocjonalnej w rodzinie dysfunkcyjnej są konflikty małżeńskie a także między rodzicami i dziećmi, nieporozumienia, spory i kłótnie między rodzicami w środowisku dysfunkcyjnym występują coraz częściej i z coraz większym natężeniem negatywnych emocji. W rodzinach z dysfunkcją ekonomiczną (bezrobotni i o niskich dochodach finansowych) najczęściej konflikty występują na tle braków konsumpcyjnych i materialnych, niepotrzebnych wydatków, braku gospodarności ze strony żony i malej zaradności męża. W rodzinach z dysfunkcją emocjonalną i socjalizacyjną np. rodziny z problemem alkoholowym, występują konflikty o dużej sile i częstości na tle zazdrości, pomówień, agresji, zaniedbań domowych i opiekuńczo-wychowawczych, negatywnych zachowań alkoholika. W rodzinach tych powstają z reguły konflikty trwałe, które cechują się brakiem skłonności rodziców do ich eliminowania. Spory i nieporozumienia wciąż potęgują się i uzewnętrzniają w różnych sytuacjach rodzinnych w postaci gwałtownych emocji, werbalnej agresji, sprzeczności interesów i celów [H. Cudak 2010].

Konflikty w środowisku rodziny dysfunkcyjnej są także tym czynnikiem, który powoduje nerwową, chłodną i traumatyczną atmosferę domową. Negatywna atmosfera w rodzinie charakteryzuje obojętność w stosunkach między członkami rodziny „brak poczucia bezpieczeństwa, izolację emocjonalną, nerwowość i niepewność w życiu psychicznym i społecznym wspólnoty rodzinnej”.

Zaburzenie atmosfery domowej występuje w rodzinach o różnej sile natężenia i zakresie dysfunkcji rodzicielskiej. Stąd też atmosferę życia rodzinnego w tych rodzinach można określić jako:

- napiętą, pełną nieufności, niedomówień, stwarzającą różne zagrożenia, w których dochodzi do konfliktów,
- hałaśliwą, agresywną, w której występuje przemoc psychiczna a nawet fizyczna,
- depresyjną, w której występuje smutek, przygnębienie, rezygnacja,

- obojętną, charakteryzującą się brakiem związku uczuciowego z dzieckiem,
- nadmiaru emocji i problemów życiowych trudnych do rozumienia [Obuchowski 1986]

Agresja i przemoc w rodzinach dysfunkcyjnych jest dość częstym zjawiskiem. Występuje ona szczególnie w rodzinach z problemem alkoholowym, w rodzinach przestępczych jako niezamierzone bądź zamierzone działanie agresji fizycznej lub psychicznej, wykorzystując przewagę siły, skierowane przeciw osobie bliskiej (współmałżonku lub dzieci), naruszając jej prawa i dobro osobiste, powodując przy tym cierpienie osób funkcjonujących w rodzinie.

Przyczyny przemocy w rodzinach dysfunkcyjnych bywają różne, np. negatywne reakcje członków rodziny na trudne problemy życiowe, prowokujące zachowania w różnych sytuacjach rodzinnych, negatywne postawy rodzicielskie i psychiczne cechy osobowości rodziców. E. Jarosz [2001] dowodzi, iż najczęściej przemoc i agresja występują w rodzinach, w których nadużywa się alkoholu i narkotyków, wówczas uzależniony członek rodziny przestaje panować nad swoimi negatywnymi reakcjami, nie przestrzega norm społecznych, zakłóca atmosferę domową, zaniedbuje proces opiekuńczo-wychowawczy i socjalizacyjny dziecka.

W rodzinach o dużej sile dysfunkcji, w których uwidoczni się patologia społeczna najczęściej występuje przemoc fizyczna, psychiczna, zaniedbanie, a nawet przemoc seksualna.

Przemoc fizyczna wywoływana jest przeważnie przez ojca alkoholika i kierowana przeciw matce i dzieciom. Członkowie rodziny – ofiary przemocy – są zastraszeni, dlatego też pozostają bierni i niezdolni do obrony. Kary cielesne w stosunku do dzieci stosowane przez rodziców dysfunkcyjnych noszą często znamiona zachowań agresywnych i przemocy – prowadzi one do bólu, cierpienia biologicznych i obrażeń fizycznych. Stąd też często ukrywana jest przez dzieci i rodziców [S. Cudak 2007].

W rodzinach dysfunkcyjnych w sposób nieświadomy stosowana jest agresja werbalna i przemoc psychiczna, które niosą z sobą poniżanie dziecka, jego zagrożenie, lęk, ograniczenie kontaktów społecznych, narzucanie własnych racji.

W patologicznych rodzinach dysfunkcyjnych zdarza się przemoc seksualna w postaci wymuszenia pożycia seksualnego na członkach rodziny, najczęściej z własnym dzieckiem, zachęcanie do rozbierania, uwodzenie, oglądanie pornografii itp.

W każdej dysfunkcyjnej rodzinie, niezależnie od jej nasilenia i zakresu, przejawiają się zachowania rodziców powodujące zaniedbywanie dzieci w sferze opiekuńczej, biologicznej, materialnej, edukacyjnej, emocjonalnej i społecznej.

Zaniedbanie opiekuńcze występuje wówczas, gdy brak jest opieki nad dzieckiem, kontroli i odpowiedzialności rodziców za jego bezpieczeństwo i rozwój. Zaniedbanie biologiczne przejawia się w niedostatku pożywiania, snu, potrzeb higienicznych dziecka. Zaniedbanie edukacyjne obejmuje zaburzenie w realizacji

obowiązku szkolnego, braku pomocy w nauce szkolnej dziecka, braku przyborów szkolnych dla dziecka, troski o pozytywne wyniki szkolne i rozwój zainteresowań poznawczych. Zaniedbanie materialne cechuje się niedostatkiem finansowym, niezaspokajaniu potrzeb materialnych dziecka. Zaniedbanie emocjonalne obejmuje brak zaspokojenia potrzeb uczuciowych dziecka, wsparcia emocjonalnego, brak zainteresowania problemami dziecka [S. Cudak 2011].

Dysfunkcje rodziny zaburzając w sferze ekonomicznej, emocjonalnej, aksjologicznej i socjalizacyjnej środowisko rodzinne powodują także zakłócenie rozwoju intelektualnego, uczuciowego, społecznego i edukacyjnego dzieci. Przyczyniają się także do powstawania niedostosowania społecznego młodzieży funkcjonującej w tych środowiskach rodzinnych.

Dzieci doświadczając i obserwując dysfunkcje rodziny, w której zaburzona jest sfera emocjonalna (konflikty między rodzicami, zachwiane stosunki uczuciowe, agresja i przemoc w rodzinie), kształtują niewłaściwe cechy osobowości, wykazują one postawę lękową i wrogość wobec otoczenia społecznego. Ciągłe poczucie zagrożenia w środowisku rodzinnym powoduje silne napięcia emocjonalne, agresję lub bierność oraz apatię w zachowaniach.

Niedostatek z sferze przynależności społecznej, dialogu i akceptacji w rodzinie oraz dysfunkcji emocjonalnej przejawianej przez rodziców wywołuje u dzieci różne urazy psychiczne, poczucie osamotnienia, niższą wartość i pozycję społeczną w grupie rówieśniczej. Zaburzona jest u nich sfera emocjonalna, która przejawia się w nieprawidłowych zachowaniach w środowisku społecznym. Najczęściej wyrażają się one w niestabilnych zachowaniach nademocjonalnych. W podobnych sytuacjach życiowych przyjmują krańcowe formy uczuciowe – od emocjonalnego zadowolenia, do chłodu emocjonalnego a nawet depresji i izolacji społecznej. Zachowania te powodują ograniczenie rozwoju społecznego i emocjonalnego dziecka [S. Cudak 2007].

Świadomość tego, że funkcjonuje w środowisku dysfunkcyjnym, zagrożonym konfliktami, agresją i przemocą wywołuje również negatywny wpływ na rozwój sfer intelektualnych. Zachwiane są potrzeby edukacyjne dzieci oraz postawy wobec przekazywanych treści poznawczych i wychowawczo-opiekuńczych w szkole.

Dzieci z rodzin dysfunkcyjnych osiągają niższe wyniki edukacyjne. Wykazują niską motywację lub brak motywacji do nauki szkolnej. Są one bierne, często apatyczne, niechętne w podejmowaniu działań edukacyjnych. Mają dość duże trudności w koncentrowaniu uwagi na wykonywanym zadaniu szkolnym.

W rodzinach dysfunkcyjnych, szczególnie z problemem alkoholowym, dzieci przejawiają w szkole agresję wobec kolegów i nauczycieli bądź wykazują bierność i obojętność. Często są nieprzygotowani do zajęć i obowiązków szkolnych. Proces poznawczy dziecka jest zaburzony. Dziecko podczas lekcji przeżywa negatywne emocje i konflikty, jakich doświadczało w domu rodzinnym. Dysfunkcja

opiekuńcza i ekonomiczna rodziny z jednej strony pozbawia dziecko pomocy i wsparcia edukacyjnego, z drugiej strony niedostatek materialny i brak zainteresowania rodziców problemami szkolnymi wyklucza go z różnych form edukacji szkolnej i pozaszkolnej.

Naśladownictwo i identyfikacja są naturalnymi mechanizmami socjalizacji dziecka. Dziecko uczy się wzorów zachowań od rodziców, bierze z nich przykład i często ich naśladuje. W rodzinach dysfunkcyjnych, w których występują konflikty, agresja, przemoc, alkoholizm tworzą się i rozwiązują trudności wychowawcze u dzieci, wykazują one nieposłuszeństwo wobec rodziców, nauczycieli i rówieśników. Przejawiają duże nasilenie agresji, mają nietrwałą uwagę, męczą ich zadania szkolne, nie wykazują motywacji do działań edukacyjnych i prac domowych. Dzieci z rodzin dysfunkcyjnych w sposób świadomy bądź nieświadomy przeszkadzają nauczycielowi i uczniom na lekcjach, wykazują na tych zajęciach postawę obojętną i bierną lub agresywną i złośliwą. Zachowania te powodują niskie lub bardzo niskie wyniki szkolne, nawarstwiają braki w nauce, prowadzi to do trudności szkolnych [H. Cudak 2010].

Dysfunkcja emocjonalna i społeczna w środowisku rodzinnym w postaci agresji wewnątrzrodzinnej, ciągłych konfliktów, traumatycznej atmosfery domowej, występującej przemocy fizycznej czy psychicznej powoduje u dzieci poczucie braku bezpieczeństwa, zaniedbanie opiekuńcze i wychowawcze, nerwowość, ograniczenie lub brak zaspokajanych potrzeb psychicznych i społecznych.

Niepokojące jest zjawisko przyjmowania przez dzieci zachowań patologicznych z traumatycznych sytuacji środowiska rodzinnego. Dzieci z rodzin dysfunkcyjnych w drodze naśladownictwa przejawiają znaczne trudności wychowawcze przejawiające się w takich zachowaniach, jak: notoryczne kłamstwo, oszustwo, kradzieże, niszczenie sprzętu w środowisku szkolnym i lokalnym, palenie papierosów, używanie alkoholu i narkotyków, wagarowanie, lekceważenie norm społecznych, rodzinnych, koleżeńskich, występowanie przeciw wszelkim zakazom i nakazom. Trudności wychowawcze u dzieci z rodzin dysfunkcyjnych mają dość ścisły związek z trudnościami i niepowodzeniami szkolnymi. [Bartnicka 2003]. Niepowodzenia szkolne z tej grupy rodzin nauczyciele, mimo aktywnej pracy pedagogicznej, nie są w stanie wyeliminować z dwóch przyczyn.

Po pierwsze – współwystępują one z trudnościami wychowawczymi, stąd też należy najpierw wyeliminować te negatywne zachowania, by móc z powodzeniem realizować proces dydaktycznymi z tymi uczniami.

Po drugie – brak współdziałania pedagogicznego nauczycieli z rodzicami. Rodzice z rodzin dysfunkcyjnych wykazują postawy obojętne bądź wrogie w stosunku do szkoły i nauczycieli swoich dzieci.

Uwagi końcowe

W ostatnich dziesięcioleciach obserwujemy narastające negatywne sytuacje pozarodzinne, tkwiące zarówno w środowisku społecznym globalnym, jak

w środowisku lokalnym. Powodują one niesprzyjające uwarunkowania dla funkcjonowania współczesnej rodziny. Do tych zagrażających sytuacji makrospołecznych należą bezrobocie, alkoholizm, przemoc fizyczna i psychiczna, agresja społeczna i emocjonalna, konfliktowość, lekceważenie autorytetów w społeczeństwie, atomizacja życia jednostek i grup ludzkich, migracja zarobkowa ludności, pluralizacja wartości i norm społecznych. Uwarunkowania makrospołeczne i mezospołeczne powodują w większości rodzin polskich różnego rodzaju dysfunkcje. Dysfunkcje te mogą prowadzić do wydarzeń krytycznych w rodzinie, wówczas następuje rozbicie związku małżeńskiego i znacznych zaburzeń społeczno-emocjonalnych w rodzinie. Mogą także przybierać formy patologii społecznej, w której lekceważone są normy zachowań społecznych, niedostosowania do funkcjonujących praw i obowiązków rodzinnych. Zarówno w jednych, jak w drugich rodzinach zaburzony jest rozwój społeczny dzieci, zachwiany jest rozwój emocjonalny i intelektualny. System wartości w tych środowiskach rodzinnych przejawiany jest w postaci pejoratywnych, osobistych, często negatywnych zachowaniach ułatwiających codzienne życie rodziny. Konfuzja tego systemu przenosi się do zaburzonej hierarchii wartości przyjmowanych przez dzieci od dysfunkcyjnych rodziców.

Dysfunkcje emocjonalne i społeczne w środowisku rodzinnym powodują coraz większe rozluźnienie a nawet zerwanie więzi uczuciowych między rodzicami i dziećmi. Ten niekorzystny stan obiektywnych zakłóceń więzi emocjonalnych we wspólnocie rodzinnej powoduje w konsekwencji subiektywne przeżycia dzieci tworząc proces osamotnienia przejawiający się w środowisku domowym, jak i w środowisku społecznym, także rówieśniczym. Stan ten negatywnie oddziałuje na zachowania dzieci, ich społeczny i emocjonalny rozwój a także na sferę edukacyjną, wychowawczą i aksjologiczną. Należy przyjąć tezę, że dysfunkcjonalne rodziny, środowiska z patologią społeczną i żyjące na granicy tej patologii, w swych działaniach wychowawczych, opiekuńczych i socjalizacyjnych są nieodpowiedzialne, zadania rodzicielskie realizowane są nieracjonalnie i nieświadomie, popełniają one wiele błędów wychowawczych, edukacyjnych, przekazują negatywne wzory i wartości społeczne. Zaburzone działania społeczne i emocjonalne rodzin współczesnych generują nieprzystosowanie lub małe przystosowanie do współdziałania w grupach ludzkich, powodują ubożenie rozwoju dzieci w różnych sferach ich osobowości. Dlatego też istnieje pilna potrzeba doskonalenia środowiska rodzinnego, by eliminować wszelkie sytuacje powodujące zagrożenia społeczne i emocjonalne we współczesnych rodzinach. Doskonalenie to może następować w drodze kształcenia pedagogicznego rodziców a szczególnie młodzieży jako potencjalnych przyszłych rodziców. Tego typu kształcenie podnosić będzie z pewnością kulturę pedagogiczną rodziców, ich świadomość rodzicielską, umiejętności wychowawcze oraz pogłębiać będzie refleksję pedagogiczną dotyczącą wychowania, edukacji, rozwoju dzieci funkcjonujących w rodzinie.

Żadna, nawet najlepiej funkcjonująca placówka opieki całkowitej bądź częściowej nad dziećmi nie jest w stanie zapewnić wielostronny rozwój społeczny

i emocjonalny wychowanka, niż czynić to będzie właściwie funkcjonująca rodzina. Stąd też polityka społeczna państwa i nauki pedagogiczne winny podjąć rzeczywiste a nie pozorne działania zmierzające do rozwijania kultury wychowawczej rodziców w celu eliminowania sytuacji zagrażających sferom społecznym i emocjonalnym środowiska rodzinnego.

Streszczenie: Rodzina dysfunkcyjna z pogranicza patologii społecznej nie tworzy korzystnej atmosfery życia rodzinnego. Konflikty w rodzinie, zaniedbania opiekuńcze, agresja, przemoc i zaburzone więzi emocjonalne w rodzinie szczególnie niekorzystnie odbijają się na sferze społecznej, emocjonalnej i intelektualnej dzieci. Dzieci z rodzin dysfunkcyjnych w drodze naśladownictwa przejawiają znaczne trudności wychowawcze przejawiające się w takich zachowaniach, jak: notoryczne kłamstwo, oszustwo, kradzieże, niszczenie sprzętu w środowisku szkolnym i lokalnym, lekceważenie norm społecznych, rodzinnych, koleżeńskich, występowanie przeciw wszelkim zakazom i nakazom i inne przejawy niedostosowania społecznego.

Słowa kluczowe: rodzina, dysfunkcja, niedostosowanie społeczne, zaburzenie więzi, przemoc

Summary: Dysfunctional family from the borderline case of the social pathology does not create a positive atmosphere of the life in the straight line. Conflicts in the family, protection neglects, aggression, violence and disturbed family links particularly negatively rebound on social, emotional and intellectual sphere of children. Children from dysfunctional families through the counterfeit display distinctive tutorial difficulties which can be shown in their behaviour for like: notorious lies, cheating, thefts, destroying of school and local community's equipment, disregarding of social, family and friendly standards, coming out against all bans and orders and other symptoms of social inadequacy

Key-words: family, dysfunction, social inadequacy, links disorder, violence

Bibliografia:

- Bartnicka D. M., *Doświadczenie jakości życia w rodzinach dysfunkcyjnych*, w.: *Zagrożenia życia rodzinnego*, red. G. Poraj, J. Rostowski, Łódź 2003.
- Cudak H., *Zagrożenia emocjonalne i społeczne dzieci z rodzin rozwiedzionych*, Toruń 2010.
- Cudak S., *Dezorganizacja życia rodzinnego a przestępczość nieletnich*, „Pedagogika Rodziny”, 2007 nr 2.
- Cudak S., Cudak H., *Vademecum wiedzy o rodzinie*, Kielce 2011
- Cudak S., *Społeczno-demograficzne determinanty przemocy wobec dzieci w rodzinie*, Kielce 2007.
- Jarosz E., *Dom, który krzywdzi*, Katowice 2001.
- Kawula S., *Rodzina współczesna jako źródło sieroctwa społecznego dzieci*, „Rocznik Pedagogiki Rodziny”, 1999. T.1.
- Obuchowska J., *Dynamika nerwic. Psychologiczne aspekty zaburzeń nerwicowych u dzieci i młodzieży*, Warszawa 1986.